

DÁVID BEÁTA – BARNA ILDIKÓ – BÓNÉ VERONIKA – HEGEDŰS RÉKA –
IZSÁK ÉVA

A RENDSZERVÁLTÁS CSALÁDTÖRTÉNETEI. HUSZONÖT ÉV BUDAPEST
ÁRNYÉKÁBAN

(L'HARMATTAN, BUDAPEST, 2016)

CSÉBI MÁRK

A *Losonczi Ágnes*nek ajánlott műben arra kap választ az olvasó, hogyan alakult a születés előtti és utáni élet a rendszerváltás előtt és után a budapesti agglomeráció nyolc településében. A *rendszerváltás* természetesen nemcsak a makro-rendszereket (politika, gazdaság, társadalom) alakította át, hanem a mikro-világokban is mély nyomot hagyott. A folyamatok és a gyerekvállalás lehetőségei, vagy épp kényszerei együtt formáltak emberi sorsokat. Máig kevés *mikro-szintű vizsgálat* született a társadalomtudományok területén, melyek azt elemzik, hogy a gyökeres változások hogyan alakították át az emberek életét, mindennapjait, így ez a könyv hiánypótló alkotás. Szabadságot hozott a rendszerváltás, ám korábban nem ismert mértékű *bizonytalanságot* is. A gazdasági szerkezetváltásnak köszönhetően eltűnt a munka és a jövedelem biztonsága, az egyenlőtlenségek fokozódtak, társadalmi differenciálódás zajlott le, terjedt a szegénység, valamint a lakhatás biztonsága is megrendült, megjelent a hajléktalanság. Jellemzővé vált a szolidaritás hiánya, valamint a bizalmatlanság fokozódása. A rendszerváltás idején születettek (közel 250 ezer fő) „a bizonytalanságot és a kiszámíthatatlanságot (is) az anyatejjel magukba szívták.” (148. o.). A rendkívül olvasmányos könyvet lapozva a sorsokon keresztül így értelmezhetővé válik a történelem.

A bevezető fejezet részletesen tájékoztat a „*lila könyv*” előzményeiről, illetve a mostani kutatás céljairól, eszközeiről, nehézségeiről. A könyv vezérfonala a legalapvetőbb emberi életforduló az életkezdet, a várandósság, szülés és születés társadalmi szintű megismerése. A célkitűzés előzményei Losonczi Ágnes 1988-as zalai egészségkutatás eredményeiből eredeztethető, ugyanis arra jutott, hogy a *gyerekkort a gyökereknél kell vizsgálni*. A professzor asszony a *Gyerekvárás, születés, szülés* címen futó kutatását Budapest agglomerációjában végezte. A projekt 1990-ben folytatódott, mely során az anyákon kívül az apákat is megkérdezték. A két adatfelvétel között elkezdődött és részben le is zajlott a rendszerváltás folyamata. További támogatás hiányában sajnos több adatfelvételre mindeddig nem került sor. Szakmai körökben csak „kék”¹ és

¹ HANÁK K. (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – szülés – születés I.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1988.

„zöld”² könyvekként emlegetett hiánypótló tanulmánykötetekben publikálták az eredményeket. Ezek utóéletéről, a rendszerváltás óta kialakult helyzetről több írás is megjelent Losonczy Ágnes tollából, melyek összegzése *Esszék az időről* című 2008-as monográfiájában olvasható. 2008 februárjában Losonczy Ágnes egy konferencián beszélt korábbi kutatásáról, ekkor született meg *Dávid Beáta* fejében az ötlet, hogy folytatni kell. Az eredeti kérdőíveket feldolgozták, újrakódolták, sikerült az eredeti név- és címlistát felfrissíteni és összeállítani. *A rendszerváltás megszületett és meg nem született gyermekei: a születés szocio-kulturális körülményeinek hatása a demográfiai folyamatra* című OTKA pályázattal végül sikerült három éves támogatást kapni. 2011-ben *Rendszerváltás gyermekei két generációs családkutatás* keretében került sor az adatgyűjtésre. Ebben a mára felnőtt Y-generációról is kaphatunk információt. A kutatás helyszínének annak idején a rossz csecsemőhalandósági mutatókkal rendelkező agglomerációs településeket választották: *Dunaharaszti, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Érd, Dabas, Monor, Cegléd*. 2,5 év munkát követően a kutatás lezárása után összeállt a mostani *harmadik Terhesség-szülés-születés* kötet.

A mű egy adott földrajzi környezetben, a *szociológia* különböző eszközeivel igyekszik feltárni, elemezni a rendszerváltáskor született gyerekek és családjaik 25 évnyi történetét. A könyv az átlagemberekről, családjaikról és gyerekeikről szól, ezért mindenkinek bátran tudom ajánlani. Sok az eredeti *interjúrészlet*, melyek még jobban visszaadják a kérdezettek élettörténetét. Egy-egy adott településre tipikus családi „minisztorikat” olvashatunk. A gyermekek születése rendszerint szülői tervezéssel jár együtt, azonban a rendszerváltás óta a bizonytalanság sok ember mindennapjának meghatározója. A szerzők hét dimenzióban értelmezik a *biztonságérzet* alakulását végül bemutatják a személyes biztonságérzet többdimenziós modelljét, melyben az egyéni élettörténeteket mind kvalitatív, mind kvantitatív módon feldolgozták. Változatos vizuális eszközöket alkalmaztak (térképek, fotók, piktogramok, ábrák, grafikonok, diagrammok, táblázatok), melyek tovább fokozzák az olvasásélményt.

„A születésekben és a szaporodásban benne van egy társadalom életállapotának kifejeződése.” (Losonczy Á. 1991: 13.). A 2. fejezetben röviden olvashatunk hazánk *népesedésének* a II. világháborútól máig, a szuperalacsony kategória eléréséig terjedő időszakról, melyben a szerzők külön felhívják a figyelmet a szülőképes korú nők csökkenésére. A gyermekvállaláshoz tárgyi és lelki biztonságot nyújtó társadalmi környezet szükséges, a jó anyagi helyzet önmagában még nem meghatározó. Különböző társadalmi-kulturális, szabályozási és erkölcsi viszonyok változtak a felmérések ideje alatt, valamint

² HANÁK K. (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – szülés – születés II.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1991.

az orvostudomány és a technika is fejlődött. Az első felmérés idején a Kádár-rendszer többé-kevésbé mindenkinek biztosított létbiztonságot és kiszámíthatóságot. A rendszerváltással ennek helyébe egzisztenciális és kognitív bizonytalanság lépett, új személyes identitások és életstratégiák formálódtak.

A 3. fejezet elhelyezi a kutatást a családdal foglalkozó panelkutatások térképén és bemutatja a mintát. Míg nagyszámú angolszász projekt óriási mintákkal dolgozik, – számos kisebb létszámú multidiszciplináris panelkutatás mellett – többségében ezek keresztmetszeti vizsgálatok. Az utánkövetéses vizsgálatoknak megvan az a hátránya, hogy olykor jelentős a lemorzsolódás különböző okok miatt, de így *longitudinális kohorszvizsgálatokhoz* juthatunk. Az ilyen kutatások nagy része egészségügyi, pszichológiai jellegű. Jelen könyv három önálló keresztmetszeti vizsgálattal családok élethelyzetéről, társadalomban elfoglalt helyéről ad pillanatképet, de emellett a longitudinális elemzésekből életutak, megoldási stratégiák, sorsok is kirajzolódnak. A *minta* az egy területen, egy időben, első gyermeküket váró anyák kohorsza, majd a kutatás későbbi szakaszába bevonták az apákat, illetve a gyerekek csoportját is. A kiinduló minta teljesen lefedi a védőnői rendszerben nyilvántartott anyákat, így a „konszolidáltabb családok” (Losonczi Á. 1991: 23-24.) jelennek meg, azonban a rendszer erőssége miatt csupán néhányan maradhettek ki. A nyolc településen 301, majd 194 család válaszolt a kérdőívek, valamint az interjúk kérdéseire, végül a harmadik hullámban az óriási változások ellenére 116 családot (110 anya, 67 apa, 84 gyerek) sikerült bevonni. 54 családot még ezen felül megtaláltak, de nem akartak válaszolni, illetve sajnálatos módon történtek halálesetek is. Megállapítható, hogy a jobb helyzetű településeken nagyobb arányban találták meg az alanyokat, a kimaradtak pedig alacsonyabb szocio-ökonómiai státuszúak. Három generáció gyermekvállalási tevéit jól tükrözik a csökkenő gyermekszámok (ugyanannyi idősek a gyermekek, mint anno anyukájuk, mégis csak hárman váltak szülővé), valamint főleg olyanok kerültek leírásra, akik még a „mamahotel” szolgáltatásait veszik igénybe. Olyan súlyos problémák is kirajzolódnak, mint hogy a 84 gyerekből 60 menne munkavállalási célból hosszabb-rövidebb időre külföldre. További meglepő adat, hogy az anyák 37%-ának volt művi abortusza.

A könyv leghosszabb, 4. fejezete a makrokörnyezetet mutatja be *népszámlálási adatok elemzésével*, illetve a kétgenerációs életutak, mintegy *minisztorikként* kerülnek bemutatásra. A főváros és agglomerációja urbanizációs történetének összefoglalása után a rendszerváltás óta eltelt idő statisztikai adatainak elemzésével a vizsgálatban szereplő településekre lebontva kerülnek bemutatásra *térbeni változások*. Ezekben újból és újból visszaköszönnek a szuburbanizációs folyamatok hatásai. Cegléd kivételével az összes település lakosság száma nőtt, azonban ennek ellenére öregedő a korszerkezet. A 2011-es népszámlálás alapján Szigetszentmiklós,

Százhalombatta és Szigethalom kivételével mindenhol természetes fogyás figyelhető meg, melyet a térség pozitív vándorlási egyenlege ellensúlyoz (kivétel Százhalombatta). Az iskolai végzettség az egyik legfőbb társadalmi mutató, ám egyik népszámlálás alkalmával sem volt jelentős eltérés a települések között, a térségben mindenütt nagy, pozitív irányú változás figyelhető meg – a tudás és végzettség felértékelődésének köszönhetően. Gazdasági aktivitás szempontjából a budapesti agglomeráció mindig is az ország egyik legkedvezőbb térségének számított. 1990 után nőtt a munkanélküliség (eltérő mértékben), 1995-2001 között javulás, ám utána növekvő munkanélküliség (főként a 2008-2009-es gazdasági válságnak köszönhetően) figyelhető meg. A lakásállományban a nyolc településen az '50-es évek második felétől dinamikus emelkedés figyelhető meg, mely a '70-es évek közepén tetőzött ezután a '90-es évek közepéig némi csökkenés, majd stagnálás következett. Érden az épített lakások számának csökkenése nem állt meg, míg Szigetszentmiklóson nőtt. 1990-2011 között összességében jelentősen javult a lakásállományok komfortfokozata. Kiemelném a nyolc település relatív értékelését bemutató táblázatot, mely nagyon szemléletes, jól összevethetővé teszi a korábban leírt jellemzők összességét. Ez alapján a legkedvezőbb helyzetű Szigetszentmiklós és Dunaharaszti. Jó Százhalombatta, Szigethalom, Érd, bár bizonyos szempontból kedvezőtlenek. Legkedvezőtlenebb a legtávolabbi Dabas, Monor és a különösen hátrányos Cegléd. Mindez alátámasztja, azt, hogy a rendszerváltás utáni „újjaszületés” az agglomerációban Budapest földrajzi közelségétől nagyban függ.

A *kétgenerációs életutak időben történő bemutatása* a „keményebb” kérdőíves és a „lágyabb” interjúk száraz statisztika tematikus megközelítése helyett a mindhárom alkalommal megtalált 110 anya történetének minisztorijai voltak a kutatás elemzési egységei. Mindez szerencsés módszerválasztás, mert így bepillantást nyerhetünk a rendszerváltást követő mindennapi valóságba. Akik átélték ezt, több mozzanatban könnyen saját életükre ismerhetnek – így válnak egyszerre egyedivé és általánossá a történetek. Mindezekből képet kapunk arról, hogyan változott a politika, gazdaság és település mellett maga az ember. A rendszerváltás a lehetőségek mellett több nehézséget is okozott, de pozitív üzenete a történeteknek, hogy *mindig van tere az egyéni boldogulásnak!* Egyértelműen megfigyelhető a lakókörnyezet hatása ám nem beszélhetünk tipikus települési életutakról. A fejezet rész széles spektrumban mutatja be az egyének választásait minden településen, melyhez kapcsolódva ellentétes életutakról is olvashatunk.

Az 5. fejezet szintén hosszabb lélegzetvételű egysége a könyvnek, ugyanis a *biztonság hét dimenzióját* mutatja be. A szerzők megkülönböztetnek társadalmi és személyes biztonsági mezőket:

- társadalmi: külső – munka-jövedelem, otthon; belső – jövő

- személyes: külső – párkapcsolat, családi kapcsolatok, baráti kapcsolatok; belső – testi-lelki egészség.

Mindezeket négyfokú skálán mérték. Megállapítható, hogy a rendszerváltás után a *munka* biztonságában következett be legnagyobb változás, és ebben a gyermekek vállaló nők az egyik legveszélyeztetettebb csoportot alkotják. Az *otthon* jelen esetben több mint lakás, egy biztos bázis. A *párkapcsolat*, pozitív hatása az élet minden területén ismert. Az emberek alacsony bizalmi szintje miatt a *családi kapcsolatok* biztos tartóoszlopként funkcionálnak, míg a személyes kapcsolatok harmadik pillére a *baráti kapcsolatok* biztonsága. Bár egyre többet foglalkozunk *testi-lelki egészségünkkel* egyre elégedetlenebbek vagyunk vele. A *jövő* pedig mindezek megélt biztonságának/bizonytalanságának a szintézise. A modell elemzésének fontos tanulságai így összegezhetők: '89-ben az anyák *biztonságérzetét* elsősorban a munka, otthon, párkapcsolat háromszöge határozta meg. 23 év elteltével sérülékenyebbé vált az asszonyok élete a dimenziók függetlenebbek lettek egymástól, mindeközben az anyák teljes létbizonytalansága csökkent. A gyerekek biztonságérzete homogénebb, mindkét szélsőérték alacsonyabb. Gyerekeknek az otthonnal kapcsolatosan van relatíve nagy bizonytalansága. Megállapítható az a szocio-demográfiai összefüggés, hogy az iskolai végzettséggel összefügg az, hogy hány dimenzióban van nagy biztonság. A dimenzió átlagok egymáshoz való viszonyát és erősségét (korreláció) három szemléletes ábrával mutatják be. Újszerű megközelítés, hogy a szerzők kvantitatív adatokból kvalitatív elemzés végrehajtása után kategorizáltak, kódoltak és így újra kvantitatív adatokhoz jutottak.

A könyv utolsó, 6. fejezete a jövőbe tekint és hasonlóan az elődhez, „útjára indítják” a művet. Előrevetítik a kutatás *folytatásának* jövőbeni irányait: országos reprezentatív minta édesapákkal is, Y-generáció kohorszára irányított kutatás. További lehetséges kutatási témaként fogalmazódik meg a megszületett és meg nem született gyermekek anyjának életútjának követése is.

A mű olvasása után a sokféle kutatási módszer és alapos háttérelmzések kiválóan megvilágítják a vizsgált települések rendszerváltás utáni családtörténeteit, így csak annyit kívánhat az olvasó, hogy a folytatásra minél előbb sor kerülhessen.